वामदेवो गौतमः, १ इन्द्रः, ४(उत्तरार्धर्चस्य), ७ अदितिः।। १ वामदेवः, २-४(पूर्वार्धर्चस्य), ८-१३ इन्द्रः, ४(उत्तरार्धर्चस्य), ७ वामदेवः।। त्रिष्टुप्

अयं पन्था अनुवित्तः पुराणो यतो देवा उदजायन्त विश्वे।
अतश्चिदा जनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरममुया पत्तवे कः॥ ४.०१८.०१

अदितिर्वदति- अयम्- एषः। पुराणः- पुरातनः। पन्थाः- मार्गः। अनुवित्तः- अनुलब्धः। यतः- यस्मात्। विश्वे- सर्वाणि। देवाः- द्योतकानीन्द्रियाणि। उदजायन्त- उद्भूतानि। अतः- अस्मात्। चित्- एव। प्रवृद्धः- प्रकर्षेण वृद्धः सन्। जनिषीष्ट- जातो भव। अमुया- अमूम्। मातरम्- जननीम्। मा। पत्तवे- पतनाय। कः- कुरु॥१॥

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वान्निर्गमाणि।
बहूनि मे अकृता कर्त्वानि युध्यै त्वेन सं त्वेन पृच्छै॥ ४.०१८.०२

इन्द्रो वदति- अतः- अस्मात्। अहम्। न। निरया- निरयाणि। निर्गच्छानि। दुर्गहा- अत्यन्तगहनमेतद्वर्त्म। तिरश्चता- तिरश्चीनात्। पार्श्वात्। निर्गमाणि- निर्गच्छानि। अकृता- अन्यैरकृतानि। बहूनि- प्रभूतानि। कर्त्वानि- कर्तव्यानि। मे- मम सन्ति। त्वेन- एकेन सह। युध्यै- युद्धं करवाणि। त्वेन- अन्येन सह। सम्- सम्यक्। पृच्छै- पृच्छामि। अथास्य मन्त्रार्थस्य मर्म निरूपयामः। अदितिः स्थूलभावे पृथिवी। सूक्ष्मभावे अखण्डिताऽव्यक्तप्रकृतिः। दो अवखण्डने। तस्या एव जातानीन्द्रियाणि स्वभावतया प्रकृत्युन्मुखानि। इन्द्रः परमैश्वर्याधिदेवता। परमैश्वर्यं नाम इन्द्रियाणां अत्यन्तवशीकरणाख्यं बलम्। तस्मादेव श्रुतौ इन्द्रस्य अकामकर्शनादिविशेषणानि। तादृश इन्द्रो मुञ्चादिषीकामिवात्मानं प्रकृतेस्तदुन्मुखेन्द्रियेभ्यो वियोजयन् जायते। इमं वियोगमेवादितिः स्वतिरस्करणरूपस्वपतनमिति मन्यते। तादृशजननमेव तिरश्चीनतया जननम्। इन्द्रियाणां जननं तु सर्वेषां शिशूनां जननमिवाधोभागेन नीचैर्निर्गमनम्।

Dr. Rangani
WEBOLIM

इयमधोगतिः प्रकृत्युन्मुखतया प्रकृतिजनितभोगमुग्धभावोपलक्षणभूता। तिरश्चीनतया निर्गमनं सर्वत्र व्याप्तेरुपलक्षणम्। इयं व्याप्तिरात्मनो धर्मभूतज्ञानेन वा परमात्मनः स्वरूपेण वा। तिरश्चीननिर्गमनोपलक्षितव्याप्तिरात्मनः प्रकृतिवियोगलक्षणभूता। आत्मव्याप्तिदर्शनार्थमावरणभेदनं युद्धयै त्वेनेत्युच्यते। ममैतान् पुत्रो महता वधेन वृत्रं जघन्वानिति श्रुतेः। अप्सु मूलशक्तिधारासु ध्यानरूपान्वेषणमेवात्र संप्रश्नः सं त्वेन पृच्छै इति। एता वि पृच्छ किमिदं भनन्तीति श्रुतेः ॥२॥

परायतीं मातरमन्वचष्ट न नानु गान्यनु नू गमानि।
त्वष्टुर्गृहे अपिबत्सोममिन्द्रः शतधन्यं चम्वोः सुतस्य॥ ४.०१८.०३

परायतीम्- अध्यात्मसाधनेनात्मनः पृथक्कृतामदितिं प्रकृतिम्। मातरम्- जननीम्। अन्वचष्ट- इन्द्रः परमैश्वर्यदेवता अपश्यत्। अनन्तरमिन्द्रः सान्त्ववचनं ददाति। न नानु गानि- अनुगच्छानीति न। नु- क्षिप्रम्। अनु गमानि- अनुगच्छान्येव। अहं प्रकृतिमनुसरान्येव। समाधावात्मानं प्रकृतिवियुक्तं साक्षात्कृत्य तेनैवात्मना प्रकृतिमापूरयन् शुद्धीकरोमीति भावः। कैवल्यं द्विविधम्। आत्मनः प्रकृतिवियोग आत्मना प्रकृत्यापूर इति। तत्र प्रथमं तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यमिति। द्वितीयं तु सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति। चम्वोः- द्यावापृथिव्योः सत्त्वात्मनोः। सुतस्य- निष्पन्नम्। शतधन्यम्- अनन्तभाग्यम्। सोमम्- रसम्। त्वष्टुर्गृहे- तनूकरणदैवतस्य सवितुः सदने। इन्द्रः- परमेश्वरः। अपिबत्- अनुभवति स्म। ॥३॥

किं स ऋधक्कृणवद्यं सहस्रं मासो जभार शरदश्च पूर्वीः।
नही न्वस्य प्रतिमानमस्त्यन्तर्जातेषूत ये जनित्वाः॥ ४.०१८.०४

अदितिर्वदति। यम्। सहस्रं मासः शरदश्च पूर्वीः- बहुसंवत्सरान्। जभार- दधार। सः- असाविन्द्रः। किम्। ऋधक् अवद्यं कृणवत्- पृथक्करणाख्यदोषं कृतवान्। प्रकृत्युपलक्षितान्तःकरणमिदं पृथक्करणं दोषमेव मन्यते। जातेषु। अन्तः- मध्ये। उत- अपि च।

Dr. Rangaji

WEBOLIM

ये जनित्वाः- जायमानेषु च। अस्य- एतस्येन्द्रस्य। प्रतिमानम्- प्रतिमः। नहि अस्ति- नास्त्येव। सत्त्वपुरुषपृथक्करणेनैव ॥४॥

अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकरिन्द्रं माता वीर्येण न्यृष्टम्।
अथोदस्थात्स्वयमत्कं वसान आ रोदसी अपृणाज्जायमानः॥ ४.०१८.०५

गुहा- हृदये। अवद्यमिव- चिदः स्वपृथक्करणं दोषमिव। मन्यमाना। माता- अदितिर्जननी। इन्द्रम्- ईशनाधिदैवतम्। वीर्येण। न्यृष्टं अकः- नितरां प्राप्तमकरोत्। अथ- अनन्तरम्। स्वयम्। अत्कम्- तेजः। वसानः- बिभ्रत्। उदस्थात्- उदतिष्ठत्। जायमानः- जात एव। रोदसी- द्यावापृथिव्यौ सत्त्वपुरुषौ। आ- समन्तात्। अपृणात्- अपूरयत् ॥५॥

एता अर्षन्त्यललाभवन्तीर्ऋतावरीरिव संक्रोशमानाः।
एता वि पृच्छ किमिदं भनन्ति कमापो अद्रिं परिधिं रुजन्ति॥ ४.०१८.०६

एताः- इमा आपो मूलशक्तिधाराः। अललाभवन्तीः- शब्दवत्यः। ऋतावरीरिव- प्रकृतिनियतिभूतसत्ययुक्ता एव। संक्रोशमानाः- शब्दयन्त्यः। अर्षन्ति- सरन्ति। एताः- इमाः। वि- विशेषेण। पृच्छ- प्रश्नं कुरु। किम्। इदम्- एतत्। भनन्ति- ता वदन्ति। आपः- जीवोदकानि। कम्। अद्रिम्- जडोपलक्षितं पर्वतं मेघं वा। परिधिम्- स्वबन्धकम्। रुजन्ति- भञ्जन्ति ॥६॥

किमु ष्विदस्मै निविदो भनन्तेन्द्रस्यावद्यं दिधिषन्त आपः।
ममैतान्पुत्रो महता वधेन वृत्रं जघन्वाँ असृजद्वि सिन्धून्॥ ४.०१८.०७

अदितिर्वदति। अस्मै- एतस्मा इन्द्राय। निविदः- आपः। किम्। भनन्त- वदन्ति। आपः। इन्द्रस्य। अवद्यम्- सत्त्वपुरुषवियोगरूपमादित्यं खेदम्। दिधिषन्त- धारयन्ति। मम- मे। पुत्रः- सुतः। महता- बृहता। वधेन- हननसाधनेन वज्रेण। वृत्रम्- आवरणम्। जघन्वान्- हतवान्। एतान्- इमाः। सिन्धून्- अपः वृत्रबद्धा मूलशक्तिधाराः। वि सृजत्- विससर्ज ॥७॥

Dr. Rangani

WEBOLIM

मम॑च्चन त्वा॑ युव॒तिः प॒रास॒ मम॑च्चन त्वा॑ कु॒षवा॑ ज॒गार॑।

मम॑च्चि॒दापः॒ शिश॑वे ममृड्यु॒र्मम॑च्चि॒दिन्द्रः॒ सह॒सोद॑तिष्ठत्॥ ४.०१८.०८

सत्त्वपुरुषविवेको यद्यपि प्रकृतेः खेदवत् दृश्यते तथापि स दुःखादिः सुखान्त इति कारणेन अदित्या मोदोऽत्र वर्ण्यते। ममच्चन- माद्यन्त्येव। त्वा- त्वाम्। युवतिः- तरुणी भवन्मातादितिः। परास- पराचिक्षेप। अनेन इन्द्रस्य सत्त्वपुरुषविवेकयत्ने प्रकृतेर्योगदानमप्यस्तीति ज्ञायते। यततोऽनुकूला प्रकृतिः। त्वा- त्वाम्। ममच्चन- माद्यन्त्येव। कुषवा- निष्कृष्टोदरीति वेंकटमाधवः। अदितिरेव। कृषतिर्निष्कर्षकर्मा। जगार- निगरणं चकार। इन्द्रस्य चिदाकाशं प्रति वर्धनाय मार्गं कृत्त्वा पुनर्वृद्धमिन्द्रं स्वशोभनाय जग्राहेति भावः। सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति वर्णयति योगशास्त्रम्। ममच्चित्- माद्यन्त्य एव। शिशवे- वत्सायेन्द्राय। आपः। ममृड्युः- सुखयाञ्चक्रुः। ममच्चित्- माद्यन्नेव। इन्द्रः। सहसा- क्षणेन। उदतिष्ठत्॥८॥

मम॑च्चन ते॑ मघव॒न्व्यं॑सो निविवि॒ध्वाँ अप॒ हनू॑ ज॒घान॑।

अधा॒ निवि॑द्ध॒ उत्त॑रो बभू॒वाञ्छिरो॑ दा॒सस्य॒ सं पि॑णग्व॒धेन॑॥ ४.०१८.०९

ममच्चन- माद्यन्नेव। मघवन्- इन्द्र। व्यंसः- इन्द्रताडनेन विगतस्कन्धः। निविविध्वान्- प्रविध्यन्। ते- तव। हनू। अप जघान- अताडयत्। अध- अथ। उत्तरः- श्रेष्ठः। बभूवान्- सन्। निविद्धः- ताडितः सन्। वधेन- वज्रेण। दासस्य- उपक्षपयितुः। शिरः। सम्- सम्यक्। पिणक्- पिष्टवानसि। इदमावरणभेदनरूपकम्॥९॥

गृ॒ष्टिः स॑सूव॒ स्थवि॑रं तवा॒गाम॑नाधृ॒ष्यं वृ॑ष॒भं तुम्र॒मिन्द्र॑म्।

अरी॑ळ्हं व॒त्सं च॒रथा॑य मा॒ता स्व॒यं गा॒तुं त॒न्व॑ इ॒च्छमा॑नम्॥ ४.०१८.१०

माता- जननी। गृष्टिः- गौरदितिरिति भावः। स्थविरम्- वृद्धम्। तवागम्- प्रवृद्धबलम्। अनाधृष्यम्- अनभिभाव्यम्। वृषभम्- वर्षकम्। तुम्रम्- प्रेरकम्। अरीळ्हम्- अनभिभूतम्।

Dr. Rangaraj

WEBOLIM

स्वयम्। तन्वः- स्वदेहस्य। गातुम्- गमनमार्गम्। इच्छमानम्- कामयमानम्। वत्सम्। इन्द्रम्। चरथाय- सञ्चाराय। ससूव- सुषुवे ॥१० ॥

उत माता महिषमन्ववेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः।
अथाब्रवीद्वृत्रमिन्द्रो हनिष्यन्त्सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्व॥ ४.०१८.११

उत- अपि च। माता- जननी। महिषम्- महात्मानम्। अन्ववेनत्- अयाचत। अमी देवाः- द्योतकानि इन्द्रियाणि। पुत्र- वत्स। त्वा- त्वाम्। जहति- त्यजन्ति। अथ- अनन्तरम्। इन्द्रः। वृत्रम्- आवरणमिति भावः। हनिष्यन्- हन्तुमिच्छन्। अब्रवीत्- अवदत्। सखे- सहायक। विष्णो- व्यापनशील परमात्मन्। वितरं वि क्रमस्व- सर्वत्र स्वव्याप्तिं प्रदर्शयेति भावः ॥११ ॥

कस्ते मातरं विधवामचक्रच्छयुं कस्त्वामजिघांसच्चरन्तम्।
कस्ते देवो अधि मार्डीक आसीद्यत्प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य॥ ४.०१८.१२

यत्- यदा। पितरम्- स्वजनकं विष्णुं परमात्मानम्। पादगृह्य- तस्य पादौ गृहीत्वा। तच्छरणं शरणं गतः। तमुपास्यन्निति भावः। प्राक्षिणाः- प्रक्षिप्तवानसि। तं विष्णुं व्याप्तं चकार। विष्णोः क्रमणाय मार्गं ददौ। विष्णोरखण्डत्त्वमुपासकाय प्रकटितवान्। उपासकेनाखण्डस्य विष्णोर्व्याप्तिदर्शनमेव विष्णोर्व्याप्तिः क्रमणं वेत्युपचर्यते। तदा। कः। ते- तव। मातरम्- जननीम्। विधवाम्- पतिवियुक्ताम्। अचक्रत्- अकरोत्। कोपि नाकरोदिति भावः। यद्यपि सत्त्वपुरुषविवेको विधवाकरणवद्भाति तथापि सत्त्वपुरुषसाम्यरूपप्रकृत्यापूराख्यकैवल्यस्थापनेन अवैधव्यमेव तत्। कः। शयुम्- शयानम्। चरन्तम्। त्वाम्। आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वत इति यथा तथा लब्धभूमिकयोरेव विष्वीन्द्रयोर्व्याप्तिरुच्यते। अजिघांसत्- हन्तुमैच्छत्। कोपि हन्तुं नाशकदिति भावः। कः। ते- त्वदन्यः। देवः। मार्डीकः- विशां सुखकरः। आसीत्- अभवत् ॥१२ ॥

अवर्त्या शुनं आन्त्राणि पेचे न देवेषु विविदे मर्डितारम्।
अपश्यं जायाममहीयमानामधा मे श्येनो मध्वा जभार॥ ४.०१८.१३

Dr. Rangani
WEBOLIM

अवर्त्या- स्वसत्तानाशेन अजीर्णत्त्वकुजीर्णत्त्वातिजीर्णत्त्वादिरोगरूपदैन्यदशाकारणेन तन्निर्गमनाय। शुनः- मातरिश्वनः सकाशात्। प्राणायामादियोगबलेनेत्यर्थः। आन्त्राणि- पुरीतत्। पेचे- पक्वं कृतवान्। देवेषु- द्योतकेष्विन्द्रियेषु। मर्डितारम्- सुखकरम्। न। विविदे- अलभम्। अमहीयमानाम्- सत्त्वपुरुषाविवेकेन विष्णवनापूरेण वा क्लिश्यमानाम्। जायाम्- विष्णुपत्नीं भुवमदितिं प्रकृतिं वा। अपश्यम्। अध- अथ तत्क्लेशशमनाय। मे। श्येनः- मुमुक्षामोक्षप्रतीकः पक्षिविशेष इन्द्रो वा। मधु- चिदाकाशजं रसम्। आजभार- चिदाकाशादाजहार ॥१३॥

Dr. Rangaraj

WEBOLIM